

Simono Daukanto 200 - osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

4

Liaudis virsta tauta

BALTOJI VARNELĖ

**Redakcinė kolegija:
Egidijus Aleksandravičius
Antanas Kulakauskas
Rimantas Miknys
Egidijus Motieka
Antanas Tyla**

**Recenzavo įst. m. dr. Vytautas Žalys
Knygą parengti talkino: Vytautas Jogėla, Saulius
Pivoras, Vladas Sirutavičius, Giedrius Subačius,
Raimundas Lopata**

Redaktorius Gytis Vaškelis

Dailininkas Saulius Motieka

Turinys

I. STRAIPSNIAI. STUDIJOS	7
<i>Antanas Tyla</i>	
Lietuvos valstiečių istorijos (1795-1861 m.) bruožai	7
<i>Saulius Žukas</i>	
Apie Pypkininkus	103
<i>Saulius Sužiedėlis</i>	
Kalba ir socialinė klasė pietvakarių Lietuvoje iki 1864 metų	119
<i>Giedrius Subačius</i>	
Simono Daukanto Didžiojo lenkų—lietuvių kalbų žodyno naujadarai: individuali žodžių daryba.	135
<i>Vytautas Berenis</i>	
Aristokratijos likimas: Henriko Ževuskiečio metamorfozės	217
<i>Egidijus Aleksandravičius</i>	
Atgimimo istorijos slenksčiai	235
<i>Thomas A. Michalskis</i>	
The National Consciousness among Lithuanian Emigrants to the United States at the Ending of the 19th and Early 20-th Century	251
<i>Tomas A. Michalskis</i>	
Lietuvių atgimimo psichologija Amerikoje tarp senųjų emigrantų XIX a. pabaigoje - XX a. pradžioje. Bendra apžvalga	265
<i>Egidijus Motieka</i>	
Nuo Lietuvių suvažiavimo Vilniuje iki Didžiojo Vilniaus seimo: Istoriografinė suvažiavimo pavadinimo analizė	267
<i>Sigitas Jegelevičius</i>	
Plėšikai ar kovotojai?	327
II. DISKUSIJA	339
<i>Saulius Pivoras</i>	
Lietuvių ir latvių valstiečių mentaliteto tautiški profiliai XIX a. pirmojoje pusėje	339
<i>Leonas Mulevičius</i>	
Valstiečių savimonė kaip istorijos mokslo objektas	363

<i>Ingė Lukšaitė</i>	383
<i>Jūratė Kiaupienė</i>	
Tezės diskusijai: Viduramžiai ir ankstyvieji naujieji laikai	391
<i>Algirdas Narbutas</i>	
Valstiečių tautinės–pilietinės savimonės klausimu	397
III. RECENZIJOS	407
<i>Jūratė Kiaupienė</i>	
Tautinė, luominė ir valstybinė savimonė viduramžiais.	
Tyrinėjimo problemos	407
<i>Vladas Sirutavičius</i>	
"Liaudis virsta tauta" - E.Vėberio paradigma	419
<i>Česlovas Laurinavičius</i>	
Netradicinė recenzija Leono Sabaliūno monografijai "Lietuviška socialdemokratija iš perspektyvos, 1893-1914 m."	437
IV PUBLIKACIJOS	449
<i>Zita Medišauskienė</i>	
Carinės valdžios sumanymas leisti liaudžiai skirtą žurnalą rusų ir žemaičių kalbomis XIX a. 7-ajame dešimtmetyje	449
<i>Antanas Kulakauskas</i>	
Penki 1882-1883 m. Rytų Lietuvos valstiečių kolektyviniai prašymai dėl lietuvių spaudos lotyniškuoju raidynu leidimo	479
<i>Juozas Tumas</i>	
Mūsų liaudis ir jos šviesuomenė Didžiojo Vilniaus seimo laiku. (Parengė E.Motieka)	491
STUDIA HISTORII ODRODZENIA LITEWSKIEGO RESUME	507
STUDIES OF THE HISTORY OF THE LITHUANIAN REVIVAL. SUMMARY	521
STUDIEN ZUR GESCHICHTE DER LITAUISCHEN WIEDERGEURT. KURZFASSUNG	535
ASMENVARDŽIAI	551
VIETOVARŽIAI	571

TEZĖS DISKUSIJAI: VIDURAMŽIAI IR ANKSTYVIEJI NAUJIEJI LAIKAI

1. Lietuvių valstiečių tautinės ir pilietinės savimonės formavimosi procesai, vykę viduramžiais ir ankstyvaisiais naujaisiais laikais, istoriografijoje specialiai netyrinėti ir argu ar šiandien mūsų istorijos mokslas jau subręšęs spręsti šią problemą. Todėl manytume, kad šioje diskusijoje svarbu ieškoti ne tiek konkrečių atsakymų, o apibrėžti spręstinių klausimų ratą, aiškintis šaltinius ir tyrimų būdus, kurie įgalintų vėliau atsakyti į juos.

2. Darbas su šaltiniais, reprezentuojančiais ūkinį bei socialinį Lietuvos kaimo gyvenimą XVI-XVIII a. (dvarų inventoriais ir pan.), parodė, kad juose, nors ir valstiečių aplinkoje surašytuose, medžiagos jų savimonės problemoms tirti nerasime. Aptariamo laikotarpio lietuvių, kaip ir visos Europos valstiečiai, vaizdžiai pavadinti "tylinčiąja feodalizmo dauguma", apskritai nepalikto rašytinių šaltinių, kurie galėtų atskleisti bent dalį jų savimonės paslapčių.

3. Valstiečių, kaip ir miestų žemutiniųjų gyventojų sluoksnių, savimonė sadaro visiškai atskirą ir mažai širtą ne tik Lietuvos, bet ir visos Vidurio bei Rytų Europos istoriografijos problemą.

Nepretenduodami į išsamią istoriografinę problemos analizę, diskusijai pateikiame tik kai kuriuos kaimyninių, storine raida Lietuvai artimų šalių istorikų samprotavimus ir teiginius, neretai kontroversiškus valstiečių tautinės ir politinės savimonės raidos klausimais. Tikėsime, kad istorikų, daug giliau tyrusių šį fenomeną, ieškojimai, hipotezės bei išvados, sugretinus jas su istorinėmis lietuvių valstiečių savimonės klostymosi aplinkybėmis, atkreips mūsų tyrinėtojų dėmesį į perspektyvias, specialių studijų vertas temas¹.

4. Kiek supaprastinant, neišryškinant niuansų, galima būtų konstatuoti, kad Vidurio ir Rytų Europos šalių istorikai, tirdami bendrąsias tautinės ir pilietinės savimonės

problemas, ypač ankstyvuojų laikotarpiu, diskutuoja principiniu klausimu - ar galima teigti viduramžių ir ankstyvųjų naujųjų laikų valstiečius turėjus tautinę ir pilietinę savimonę?

Vieni deklaruoja, kad valstiečiai tokios, aiškai suvoktos, savimonės neturėję (pvz., B.Zientara, rašydamas apie tautinius vokiečių ir slavų konfliktus XIII-XIV a. ir jų visuomeninio poveikio diapazoną, teigia, kad tautinę savimonę turėjo tik tam tikri visuomenės sluoksniai: visų pirma dvasininkija, bajorija ir miestiečiai. Valstiečių masės liko nuošalyje, nors tai ir nereiškia, kad valstiečiai buvo tik pasyvūs tautinių konfliktų stebėtojai. Tačiau, dalyvaudami juose, valstiečiai vadovavosi kitais, ne tautinės savimonės padiktuotais motyvais².

Kiti neabejoja valstiečių tautinės savimonės egzistavimu jau nuo XIII a. (pvz., R.Hekas, sutikdamas, kad lenkų ir čekų tautinės ideologijos skiepytojais buvo feodalai, o valstiečiai liko už sąmoningos tautos ribų, polemizuodamas su B.Zientara ir F.Grausu, teigiančiu, kad ikihusitinių laikotarpio čekų valstiečiai neturėję tautinės savimonės, pabrėžia, jog tai nereiškia, kad jie visiškai neturėjo tautinės savimonės pojūčio. Faktai, autoriaus nuomone, liudija, kad kaimo gyventojai jau tada buvo tautinės ideologijos veikiami³.

5. Vidurio ir Rytų šalių istorikai, pripažįstą viduramžiais ir ankstyvaisiais naujaisiais laikais egzistavus valstiečių tautinę ir pilietinę savimonę, pabrėžia, kad jos klostymosi raida buvo šuolinė. Išskiriami tam tikri šio proceso intensyvėjimo ir atoslūgio periodai, aptariamai juos lėmę svarbiausieji veiksniai:

5.1. - Kova su vokiečių (plačiau suprantant - apskritai "svetimų") agresija.

Tyrinėtojai, visų pirma lenkų, ilgą laiką išskirdavo labiausiai pabrėždavo būtent šį veiksni, vertindami jį kaip tautinės ir pilietinės savimonės katalizatorių (pvz., R.Hekas atkreipia dėmesį, kad karo istorijos tyrinėtojų duomenys įrodo, jog karių masę sudarė valstiečiai. Kovų su svetimtaučiais prisiminimai turėjo palikti pėdsakų valstiečių atmintyje ir formuoti jų pasaulėvaizdį⁴.

Koks buvo analogiškų XIII-XV a. Lietuvos karų su

Vokiečių ordinais poveikis aktyviai juose dalyvavusių lietuvių valstiečių tautinės ir pilietinės savimonės klostymuisi - šis klausimas tebelaukia savo tyrinėtojo.

Pastaruoju metu Vidurio ir Rytų Europos istorikai, nepaneigdami, tik mažiau akcentuodami, neabsoliutindami šio veiksnio reikšmės, išplėtė tyrimų diapazoną į kitas, visų pirma kultūros reiškinių, sferas.

5.2. - Ekonominiai ir kultūriniai kontaktai su "svetimais".

Santykių su "svetimais" platesniame kontekste, tautinės ksenofobijos ir megalomanijos problemos seniai domina istorikus. Jos neatsiejamos ir nuo lietuvių tautinės savimonės (taip pat ir valstiečių) proceso. Čia iškyla daug tyrinėtinių problemų (pvz., "svetimo" samprata lietuvių valstiečių sąmonėje; pagal kokius požymius jie išskirdavo "svetimus"; kiek plati buvo sąvokos "savas" prasmė - kaimo, dvaro, apylinkės, valstybės, tautos kategorijomis; ar galima šiomis šiuolaikinėmis sąvokomis operuoti, kalbant apie viduramžių ir ankstyvųjų naujųjų laikų epochos savimonę; kokiais būdais - dvaro siuntimai, valstiečių prekyba, bėgimas į miestus ir t.t. - valstiečiai kontaktuodavo su "svetimais", kaip tai veikė jų sąmonę ir pan).

5.3. - Bažnyčia - valstiečių tautinės ir pilietinės savimonės ugdytoja.

Šis teiginys ypač akcentuojamas lenkų ir čekų istorinėje literatūroje, dažnai prisimenant O.Balcerio, dar XX a. pradžioje suformuluotą mintį, kad viduramžiais valstiečio sielą formavo dvasininkija. Naujų tyrinėjimų autorius R.Hekas, apibūdindamas husitų judėjimą, kaip intensyviausio čekų valstiečių tautinės ir pilietinės savimonės klostymosi laikotarpį, pabrėžia, kad čekų liaudies masių politizavimosi procesas, skatinamas dvasininkijos, buvęs tokio plataus masto, kokio dar nežinojo to meto Europa⁵.

Lietuvos istorikams dar teks atsakyti į šį sudėtingą klausimą - ar bažnyčia tapo lietuvių valstiečių tautinės ir pilietinės savimonės ugdytoja viduramžiais ir ankstyvaisiais naujaisiais laikais.

5.4. - Sąvokos - kalba, tauta, valstybė - valstiečių sąmonėje.

Kalbos poveikis tautinės bei pilietinės savimonės procesui

iki šiol yra viena labiausiai diskutuotinių problemų (pvz., B.Zientara teigia, kad kalba, kaip tautinės priklausomybės kriterijus, iškyla virš visų kitų Vidurio Europoje XIII-XV a., o paskui, po laikino atsitraukimo į antrą planą XV-XVIII a., XIX a. sugrįžta su nauja jėga⁶. J.Topolskis įsitikinęs, kad viduramžiais nereiktų pervertinti kalbinių ryšių. Kalba tais laikais buvo suprantama daugiau kaip įrankis, o ne skiriamasis požymis. Viduramžių ir naujųjų laikų sandūroje pastebimi pasikeitimai ...⁷ R.Hekas, iškęles sudėtingą klausimą, koku būdu neskaitlinga feodalinė čekų tauta sugebėjo atsispirti vokiečių ir europinės lotyniškosios kultūros antplūdžiui, išplėtoti savą kalbą, išvardija 3 svarbiausius veiksnius: 1) čekų liaudies masių prisirišimą prie gimtosios kalbos; 2) pakankamai aukštą liaudies masių civilizacijos ir kultūros lygį; 3) čekų feodalų, išgąsdintų vokiečių patricijato ir dvasininkų įtakos stiprinimo, pastangas pabrėžti savo čekiškumą.⁸

Kaip kalbos, tautos, valstybės sąvokas suvokė lietuvių valstiečiai, kaip kito jų samprata, kintant kalbinei ir valstybinei situacijai Lietuvoje ir į kitus panašius klausimus reiktų ieškoti atsakymo ir mūsų tautinės ir politinės savimonės tyrinėtojams.

Aptartosios dominuojančios Vidurio ir Rytų Europos istorikų darbuose temos galėtų sudaryti ir lietuvių valstiečių tautinės ir pilietinės savimonės tyrimų fundamentą, virš kurio turėtų iškilti kur kas sudėtingesnės, išplėtotos teorinės konstrukcijos statinys.

6. Tradiciniai, negausūs, dažnai netiesioginiai šaltiniai (metraščiai, kronikos bei kiti istoriniai-literatūriniai viduramžių ir naujųjų laikų aprašymai, folkloras, dvasininkų pamokslai, adresuoti liaudžiai ir pan.), kuriuose valstiečių tautinės ir pilietinės savimonės įrodymų ieško Vidurio ir Rytų Europos istorikai, gerai žinomi, tik kol kas mūsų tyrinėtojų beveik nepanaudoti minėtajam tikslui.

7. Vėliau nei kaimyninių šalių istorikai, pradėdami lietuvių valstiečių tautinės ir pilietinės savimonės tyrimus, esame savotiškai geresnėje padėtyje - galime istoriografiškai išanalizuoti, kritiškai įvertinti atliktą darbą, išvengti tradicinių probleminių schemų, perdėto pasitikėjimo šalti-

nių teikiama informacija bei jų sukūriamų iliuzijų, nesiremiant argumentais, išplėstais iš bendro konteksto, nepreciziško, intuityvaus prado, suprantant terminus ir sąvokas, perdėto jų modernizavimo ir perkėlimo iš XIX-XX a. istorinių realiųjų į viduramžius bei naujuosius laikus ir kt.

LITERATŪRA

¹Gawlas S. Stan badań nad polską świadomością narodową w średniowieczu // Państwo, naród, stany w świadomości wieków średnich: Pamięci Benedykta Zientary. 1929-1983. Warszawa, 1990. S. 149-194; Graus F. Die Nationenbildung der Westslawen im Mittelalter. Sigmaringen, 1980; Heck R. Uwagi o rozwoju polskiej świadomości narodowej w średniowieczu // Studia nad rozwojem narodowym Polaków, Czechów i Słowaków / Pod red. R.Hecka. Wrocław etc. 1976. S. 5-24; Heck R. Świadomość narodowa i państwowa w Czechach i w Polsce w XV wieku // Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 17-21 września 1968 r.: Referaty. Warszawa. 1968. T. 1. S. 126-151; Kot St. Świadomość narodowa w Polsce w. XV-XVII // Polska złotego wieku a Europa: Studia i szkice. / Wyboru dokonał, przygotował do druku i wstępem opatrzył H.Barycz. Warszawa, 1987. S. 91-113; Swojskość i cudzoziemszczyzna w dziejach kultury polskiej. Warszawa, 1973; Tazbir J. Polska świadomość narodowa XVI-XVIII wieku // Studia nad rozwojem narodowym Polaków, Czechów i Słowaków: Prace Polsko-Czechosłowackiej Komisji Historycznej / Pod red. R.Becka. Wrocław etc. 1976. S. 25-46; Zientara B. Konflikty narodowościowe na pograniczu niemiecko-słowiańskim w XIII-XIV w. i ich zasięg społeczny // Przegląd historyczny. 1968. T. 59. Z. 2. S. 197-213.

²Zientara B. Op. cit. P. 212.

³Heck R. Uwagi... S. 6.

⁴Ten pat. P. 7.

⁵Ten pat.

⁶Swojskość i cudzoziemszczyzna... S. 24.

⁷Ten pat. P. 337

⁸Heck R. Uwagi... S. 16-17.

